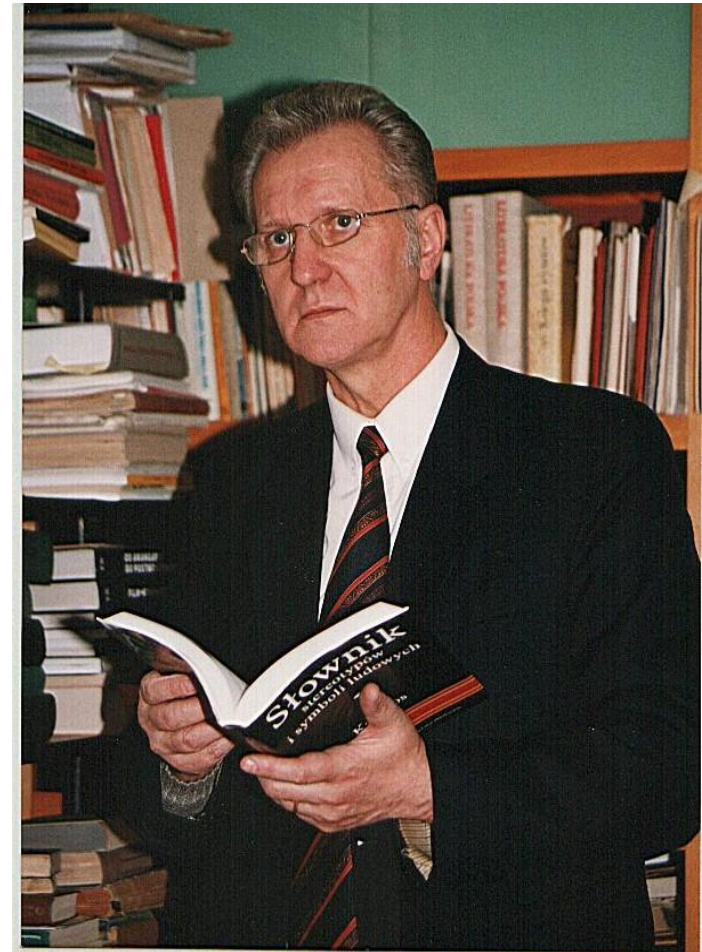

Słowniki dialektologiczny i etnolingwistyczny jako gatunki mowy

Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska
UMCS Lublin, Polska

J. Bartmiński, *Czym różni się „Leksykon aksjologiczny” od słownika językowego i encyklopedii?*, [w:] *Wartości w językowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów*, t. 4. *Słownik językowy – leksykon – encyklopedia w programie badań porównawczych*, red. S. Niebrzegowska-Bartmińska, J. Szadura, B. Żywicka, Lublin 2018, s. 9-23.

Słownik, leksykon, encyklopedia jako pojęcia typologiczne

Słownik

‘zbiór wyrazów ułożonych według pewnej zasady (najczęściej alfabetycznie) objaśnianych pod względem znaczeniowym, często ilustrowanych przykładami użycia’ (SJP pod red. Witolda Doroszewskiego),

‘zbiór wyrazów zestawionych według przyjętej przy jego opracowaniu zasady, najczęściej ułożonych w porządku alfabetycznym, objaśnionych pod względem ich znaczenia (co może być ilustrowane przykładami użycia); także: książka zawierająca ten zbiór wyrazów’ (PSWP Zgół 2002, 39/208)

‘systematycznie ułożony indeks jednostek językowych, najczęściej wyrazów, wybranych wg ustalonej zasady i podanych z odpowiadającymi jego celowi informacjami’ (EJO, autor hasła: Z. Saloni)

Encyklopedia

‘wydawnictwo naukowe będące systematycznym zbiorem (ułożonym alfabetycznie lub według zagadnień) wiadomości ze wszystkich dziedzin wiedzy albo z jednej gałęzi wiedzy’ (SJP Dor),

‘ujęty alfabetycznie albo rzeczowo w uporządkowane hasła systematyczny zbiór wiadomości ze wszystkich dziedzin wiedzy lub jednej z nich’ (PSWP Zgół 1997, 10/434).

Specyfika słownika językowego w relacji do encyklopedii łączy się z przeciwstawieniem obrazu świata – potocznego („naiwnego”) i naukowego.

Jurij Apresjan:

Zadaniem leksykografa, jeśli nie chce on porzucić swojej nauki i przekształcić się w encyklopedystę, jest ujawnienie tego [naiwnego] obrazu świata w leksykalnych znaczeniach wyrazów i odzwierciedlenie go w systemie definicji (Apresjan 1980: 81).

Naiwne obrazy świata, uzyskiwanie poprzez analizowanie wyrazów z rozmaitych języków, mogą się różnić w szczegółach, podczas gdy naukowy obraz świata nie zależy od języka, w którym jest opisywany (Apresjan 1980: 80).

Anna Wierzbicka:

Definicje naukowe nie odpowiadają pojęciom zwykłych użytkowników języka. Podstawowy problem przedstawia się następująco: nauka jest – lub dąży do tego, aby być – uniwersalna; ma ona odzwierciedlać całą wiedzę ludzką (w szczególności wiedzę ekspertów z różnych dziedzin), język natomiast nie jest uniwersalny, zawiera się w nim bowiem doświadczenie tych ludzi, których łączy wspólna kultura i wspólna egzystencja. Nie jest to doświadczenie eksperta z wąskiej dyscypliny, lecz doświadczenie przeciętnego ‘człowieka z ulicy’ (Wierzbicka 1993: 252).

Różnice między słownikiem językowym a encyklopedią

Podstawa różnicowania		Słownik	Encyklopedia
Charakter hasła	wyraz	+	
	przedmiot		+
Sposób objaśniania	definicja nominalna	+	
	definicja realna		+
Typ wiedzy stanowiącej bazę dla definicji i eksplikacji	wiedza potoczna	+	
	wiedza naukowa		+

- **MYSZY – opis encyklopedyczny** (A. Wierznica, *Nazwy zwierząt*, [w:] ODiD, 1993, s. 256-258).

- Tym nieprecyzyjnym terminem określa się małe gryzonie, najczęściej zwykłą mysz domową (*Mus musculus*), rząd *Mus*, rodzina *Muridae*. W Ameryce północnej wiele gatunków rozpowszechnionej, zróżnicowanej rodziny *Cricetidae* jest również nazywanych myszami. Nazwy poszczególnych gatunków są zazwyczaj terminami złożonymi, np. mysz zbożowa (europejska – *Mycromys*, amerykańska – *Reithrodontomys*, leśna euroazjatyka – *Apodemus*, mysz białonoga amerykańska (*Peromyscus*) lub mysz kieszonkowa północnoamerykańska (*Perognathus*).

- Myszy występują na wszystkich obszarach lądowych i prawdopodobnie są najczęściej spotykanymi ssakami. Niektóre gatunki można napotkać tylko w ściśle określonym środowisku; inne są szeroko rozpowszechnione. Przykładowo, rząd *Mus* występuje we wszystkich większych skupiskach lądowych; dzięki człowiekowi typowy gatunek rozprzestrzenił się i zaadaptował we wszystkich zamieszkałych strefach ziemi. Gatunek *Peromyscus* pojawia się na większości obszarów Ameryki Północnej i Centralnej, od strefy subarktycznej do tropików, żyje na bagnach, pustyniach, w lasach, górach i preriach. Pożywienie myszy jest różnorodne (niektóre gatunki są wszystkożerne) – jedzą nasiona, rośliny, stawonogi, mięso. Myszy padają łupem większych ssaków mięsożernych, gadów i paków drapieżnych. Myszy stanowią najważniejszą grupę pokarmową dla ssaków.

- Myszy dojrzewają względnie wcześnie: mysz domowa jest zdolna do rozmnażania począwszy od drugiego – trzeciego miesiąca życia. Ciąża trwa ok. trzech tygodni. Miot liczy od 1 do 18 osobników, przy czym jego wielkość zależy od gatunku, od liczby wcześniejszych miotów (...) i od pory roku. [...]

- Niektóre gatunki są społeczne i przebywają we wspólnych norach lub koloniach, przedstawiciele innych są samotnikami. [...]

- Wiele gatunków myszy (w szczególności mysz domowa) chętniej przebywa w pomieszczeniach zbudowanych przez człowieka i bywa groźną plagą nie tylko ze względu na powodowane straty, lecz także na roznoszenie chorobotwórczych zarasków (tyfus, zarazy). [...]

- Zwykle biała mysz – oswojona odmiana myszy domowej – jest często wykorzystywana w eksperymentach medycznych. Jest ona również ulubionym zwierzęciem domowym. W celach eksperymentalnych wyhodowano również wiele innych odmian o różnych wartościach genetycznych i pokarmowych (*Encyclopaedia Britannica* 1969, 15, 963).

MYSZY – def. pojęcia (A. Wierznica, *Nazwy zwierząt*, [w:] ODiD, 1993, s. 254-256).

rodzaj stworzenia ludzie nazywają je „myszami” wszystkie są tego samego rodzaju	KATEGORIA NAZWA „NATURA”
ponieważ pochodzą ze stworzeń tego samego rodzaju, ludzie mogliby powiedzieć o nich to:	POCHODZENIE
żyją w miejscach lub w pobliżu miejsc, gdzie żyją ludzie, ponieważ chcą jeść rzeczy, które ludzie trzymają tam dla ludzi do jedzenia ludzie nie chcą, aby one tam żyły (niektóre stworzenia tego rodzaju żyją na polach, lecz chcąc wyobrazić sobie stworzenia tego rodzaju, ludzie wyobrażali je sobie jako żyjące blisko miejsc, gdzie żyją ludzie)	ŚRODOWISKO
człowiek może z łatwością trzymać je w jednej ręce (większość ludzi nie chciałaby trzymać ich w ręce)	WIELKOŚĆ
są one szarawe lub brązowe nie można ich łatwo zobaczyć	WYGLĄD
niektóre stworzenia tego rodzaju są białe niektórzy ludzie używają ich, gdy chcą wiedzieć co się dzieje ze stworzeniami, kiedy ludzie robią im różne rzeczy niektórzy ludzie trzymają je w domach lub w pobliżu domów, ponieważ chcą je obserwować i dbać o nie lecz chcąc wyobrazić sobie stworzenia tego rodzaju ludzie wyobrażaliby je sobie jako szarawe lub brązowe	

mają krótkie nogi
dlatego, gdy się poruszają, nie widać ich poruszających się nóg
wydaje się, jakby ich całe ciało dotykało ziemi
z tego powodu szybko mogą się wcisnąć do małych otworów w ziemi
są miękkie
z tego powodu mogą wciskać się w bardzo wąskie otwory

ich głowa wygląda tak, jakby nie była oddzielną częścią ciała
całe ciało wygląda jak mała rzecz z długim cienkim, nieowłosionym
ogonem

przednia część głowy jest wysunięta do przodu
ma kilka twardych włosów sterujących na boki
jest tam dwoje okrągłych uszu sterujących po obu stronach
czubka głowy
mają małe ostre zęby, którymi gryzą rzeczy

nie chcą być blisko ludzi lub innych zwierząt;

ZACHOWANIE

kiedy ludzie lub inne zwierzęta są blisko, nie wydają
żadnych dźwięków

ukrywają się przed ludźmi i zwierzętami,

w miejscach, gdzie ludzie i zwierzęta nie mogą do nich dotrzeć
zwierzęta innego rodzaju, żyjące w miejscach, gdzie
żyją ludzie, (koty), chcą łapać i zabijać stworzenia
tego rodzaju

ludzie stawiają specjalne rzeczy w swoich domach lub blisko nich,
aby łapać stworzenia tego rodzaju i je zabijać

złapane wydają dźwięki

są one takie, jakie mogą wydawać cienkie rzeczy
brzmi to tak, jakby chciały powiedzieć, że coś złego
dzieje się z nimi

poruszają się w miejscach, gdzie mieszkają ludzie,
szukając czegoś do jedzenia
mogą poruszać się bardzo szybko
mogą poruszać się bez wydawania dźwięków
czasem, kiedy się poruszają, można usłyszeć ciche dźwięki
brzmi to tak, jakby coś lekkiego i twardego przesuwano
się szybko po czymś twardym

czasem można zobaczyć bardzo małe, ciemne, okrągławe
cząstki czegoś (odchody) w miejscach, w których były

ludzie myślą o nich to:

są małymi stworzeniami,
są ciche,
nie chcą, aby ludzie lub inne zwierzęta
zbliżały się do nich

STOSUNEK DO LUDZI

niełatwo je zauważyć;

mogą robić złe rzeczy w miejscach, gdzie mieszkają ludzie
lubią jeść twardą, żółtą substancję pewnego rodzaju
(ser), którą jedzą ludzie.

Jakie opracowania określa się mianem *leksykonu*?

Leksykon

‘słownik w szczególności zawierający wiadomości encyklopedyczne’ (SJP Dor, 1968)

‘słownik encyklopedyczny’ (SWJP Dun, 1996 i USJP Dub, 2003)

‘słownik zawierający przede wszystkim terminy fachowe występujące w określonej dziedzinie’ (PSWP Zgół 1998)

‘książka o charakterze encyklopedycznym, zawierająca krótkie informacje z jakiejś dziedziny’ (ISJP Bań, 2000)

‘publikacja podobna zarazem do słownika i encyklopedii, zwykle poświęcona określonemu tematowi’ (*Pierwszy internetowy słownik poprawnej polszczyzny* - dobrysloownik.pl)

Leksykon (słownik encyklopedyczny, z późn. gr. *leksikón*) – uporządkowany zbiór wiedzy ujęty w formie hasel wraz z ich podstawowymi opisami, lub też zawierający wiedzę encyklopedyczną w formie skondensowanej. Jest formą pośrednią pomiędzy słownikiem opisującym hasła czysto definicyjnie, a encyklopedią, zawierającą artykuły bogato opisujące przedstawiane tematy. Leksykon może być specjalistyczny, opisując wybraną tematykę wiedzy, lub też dotyczyć tematyki uniwersalnej. Czasami leksykonem nazywa się również typową encyklopedię, o ile dotyczy ona wąsko określonej tematyki.

Jeszcze pełniejsze informacje o leksykonie z typologią leksykonów podaje *Wielka Encyklopedia PWN* (z roku 2003, w artykule autorstwa Włodzimierza Kryszewskiego):

[...] wydawnictwo informacyjne, zawierające w ułożonych alfabetycznie licznych, krótkich jednostkach tekstowych, zw. hasłami, słownikowe definicje nominalne z zakresu trudniejszego słownictwa nar. i obcego oraz podstawowe wiadomości encyklopedyczne (o desygnatach wyselekcjonowanych nazw osobowych, nazw własnych i nazw ogólnych) – dotyczące określonego zakresu tematycznego (l. tematyczny), jednej lub kilku dziedzin wiedzy (l. specjalistyczny) lub wszystkich dziedzin wiedzy (l. ogólny, uniwersalny). L., zw. też słownikiem encyklopedycznym, jest formą pośrednią między słownikiem językowym a encyklopedią.

<https://pl.wikipedia.org/wiki/Leksykon> (dostęp: 02.12.2016).

Słownik – leksykon – encyklopedia

(J. Bartmiński, *Czym różni się „Leksykon aksjologiczny” od słownika językowego i encyklopedii?*, [w:] *Wartości w językowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów*, t. 4. *Słownik językowy – leksykon – encyklopedia w programie badań porównawczych*, red. S. Niebrzegowska-Bartmińska, J. Szadura, B. Żywicka, Lublin 2018, s. 9-23.

Podstawa różnicowania		Słownik	Leksykon	Encyklopedia
Charakter hasła	wyraz	+		
	pojęcie		+	
	przedmiot			+
Sposób objaśniania	definicja nominalna	+		
	definicja kognitywna		+	
	definicja realna			+
Typ wiedzy stanowiącej bazę dla definicji / Eksplikacji	wiedza potoczna	+	+	
	wiedza naukowa		+	+

- Poetyka gatunku zwanego *leksykonem* nie jest zamkniętym i sztywno traktowanym zbiorem reguł, podobnie jest z encyklopedią, której zakres jest także zmienny. **Wiele zależy od zadań stawianych konkretnym leksykonom przez konkretnych redaktorów (autorów).**

Cech wyróżniające słownika wg Stanisława Gajdy (wyodrębniane przez badacza w ramach 12 parametrów opisu gatunku):

Ze względu na:

1. **charakter treści:** zawiera informacje, ew. informacje i dane;
2. **pełność ujęcia:** może to być ujęcie rozwinięte lub pełne;
3. **rozcłonkowanie: poziome i pionowe:** małe;
4. **formę podawczą:** opis;
5. **skonwencjonalizowanie:** duże, ew. średnie;
6. **ciągłość:** wyraźna;
7. **rozmiar:** średni lub mały;
8. **kody:** w zakresie **języka naturalnego** jest to kod teoretycznonaukowy lub popularnonaukowy; w zakresie **kodu pojęciowego** – niepełny lub uproszczony;
9. **prymarność/sekundarność:** prymarność/sekundarność;
10. **funkcje:** w zakresie funkcji informacyjnych – zarówno w zakresie funkcji informacyjnych, jak i dydaktycznych jest to funkcja humanistyczna;
11. **rozrywkowość/autoteliczność:** brak
12. **monolog:** tak

- Skupię uwagę na słownikach (i leksykonach?) prezentujących polską tradycję ludową, tj. język i kulturę.
- Skonfrontuję dwa typy słowników, które są poświęcone tradycji ludowej – dialektologiczne i etnolingwistyczne.
- Po wydaniu pierwszego tomu **SSiSL** w Lublinie i kolejnych tomów **SGP PAN** w Krakowie, powstały przesłanki do refleksji metanaukowej, nad przedmiotem, założeniami i metodami badań współczesnej dialektologii i etnolingwistyki.

- Zadania **dialektologii** Marian Kucała, wybitny uczony krakowski, uczeń Kazimierza Nitscha, twórcy tej dyscypliny w Polsce, określił krótko (w EJP 1999):

„Dialektologia zajmuje się geograficznym zróżnicowaniem języka, a więc badaniem i naukowym opisem dialektów i gwar, tj. mowy ludności wiejskiej”.

W sformułowaniu kluczowe znaczenie ma formuła „**zróżnicowanie geograficzne**”, zarówno ze względu na akcent stawiany na „różnice”, jak akcent na „geografię”.

Dialektologia polska rodziła się w sytuacji wyrazistych podwójnych różnic:

- (a) społecznych, kiedy to inteligencja okazała zainteresowanie ludowi,
- (b) różnic regionalnych, geograficznych.

Różnice społeczne sytuowały gwary ludowe („mowę chłopską”) w relacji do polszczyzny „kulturalnej”, „literackiej”, określanej ostatecznie jako „ogólnonarodowa” czy krócej – „ogólna” różnice geograficzne – w relacji jednych gwar (dialektów).

- **Koncepcja dialektologii dyferencjalnej** nastawionej na rejestracje cech różniących gwary i polszczyznę ogólną dość szybko zderzyła się z **koncepcją opisu integralnego**, systemowego, pełnego i miarę rozwoju dyscypliny dialektolodzy rozszerzali opisy na cały zasób form i słów obecnych w mowie mieszkańców wsi (Przykładem *Słownik gwar Domaniewka* M. Szymczaka).
- Równocześnie głębokie zmiany społeczne, jakie zaszły na wsi polskiej, prowadziły nieuchronnie do zacierania różnic społeczno-językowych, integracji gwar i polszczyzny ogólnej, w najlepszym razie do „przełączania kodów”. Językoznawcy wolą obecnie mówić o „języku wsi” (Kaś Józef, Kurek Halina, *Język wsi*, w: Najnowsze dzieje języków słowiańskich *Język polski* red. S. Gajda, Opole 2001, s. 440-459; podobnie Ożóg 2004: 221), niż o współczesnych gwarach ludowych.

- **Etnolingwistyka** (w jej wersji praktykowanej w Polsce) ma zakres zainteresowań szerszy: korzysta z danych gromadzonych przez dialektologów, ale też z zapisów folklorystów i etnografów, łączy zainteresowanie formami i słowami ludowymi bez ograniczania się do elementów „dyferencjalnych” (zarówno w sensie społecznym, systemowym, jak regionalnym), rozszerza pole badawcze na teksty, gatunki i style, a także na wierzenia i praktyki (dane „przyjęzyczne”); zmierza do poznania obrazu świata utrwalonego w języku i kulturze danej społeczności, ostatecznie do poznania mentalności ludzi, nosicieli języka i kultury. Jest lingwistyką antropologiczną. Jej fundamentalnym postulatem jest rekonstrukcja podmiotowa, tzn. odtworzenie takiej konceptualizacji świata, jaką wypracowała dana wspólnota. (Bartmiński 2002, t. 8, szp. 380).
- Etnolingwistyka zajmuje się – zgodnie z rozumieniem przyjętym w kręgu lubelskiego rocznika pod tym tytułem – badaniem nie tylko języka ludowego (gwar, dialektów w relacji do kultury ludowej), lecz także języka ogólnonarodowego („literackiego”) w jego relacji do kultury narodowej. Zob. „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury” t. 1-25, Lublin 1988-2013.

- Dla obu dyscyplin lingwistycznych reprezentatywnymi formami wypowiedzi (opracowań) są słowniki. Różnią się jednak zawartością, metodą, ukierunkowaniem – odpowiednio do zasygnalizowanych celów obu dyscyplin.
(o tym będzie mowa na kolejnym wykładzie)

Dziękuję za uwagę!